

تقدس هنر خوشنویسی اسلامی

مریم فدایی

مسئول موزه میرعماد

چکیده :

خوشنویسی نماد هنر اسلامی است و نشانگر نوع اندیشه و اعتقاد مسلمانان نسبت به جهان- خدا و انسان محسوب می‌شود و توسط مسلمانان به وجود آمد و در خدمت کتابت قرآن کریم و تزیین مساجد اسلامی قرار گرفت. این هنر در عالم معنا حکمت و معرفت الهی ریشه دارد و مهمترین مولفه تقدس بخشی آن به موضوع تقدس کلام الهی قرآن اشاره می‌کند. هنر خوشنویسی بر پایه اصول و معرفت الهی در کلمات قرآن کریم ساخته شده است و در چهارچوب هنرهای مقدس دینی قرار دارد. در این مقاله با هدف آشنایی با جنبه های تقدس بخش هنر اسلامی به سوالات زیر پاسخ داد؛ علل تقدس هنر خوشنویسی اسلامی چیست و چرا خوشنویسی اسلامی به عنوان هنر مقدس در جهان اسلام مطرح بوده است؟ روش کار توصیفی تحلیلی و گرد آوری داده ها بر اساس منابع کتابخانه ای عرفای اسلامی حروفیه نقطویه و صوفیه انجام می‌شود. نتیجه نشان می‌دهد؛ ریشه تقدس گرایی آن در موضوع دینی کلام الهی قرآن کریم و امر وحدت بخشی و جنبه های عرفانی و نوقی درباره حروف - اعداد - قلم - کلمه - لوح محفوظ قرار دارد و اصل تقدس آن به محتوایی کلام الهی می‌رسد.

کلید واژه: مبانی نظری هنر اسلامی، تقدس کلمه از منظر دین اسلام، تقدس خوشنویسی اسلامی، قلم، لوح محفوظ، نقطه، حروف و اعداد

مقدمه

برای آشنایی با ریشه های مقدس این هنر باید ابتدا مبانی هنر اسلامی را به عنوان تکوین دهنده هنر خوشنویسی بررسی کرد. زیرا باید غایت هنر مقدس را شناخت تا به دو اصل بنیادین هنر خوشنویسی اسلامی دست یافت؛ یعنی ماهیت و هویت هنر خوشنویسی. این دو اصل بیانگر این حقیقت است که هنر خوشنویسی اسلامی از ظاهر تا باطن از تعالیم قرآن کریم بهره مند شده و تمام رموز آن در جمله بسم الله الرحمن رحیم قرار دارد. بسیاری از متفکران در این باره توضیح عارفانه داده‌اند که به نوعی ماهیت هنر خوشنویسی اسلامی را مشخص می‌کند. مثلاً ماهیت این هنر را به کلام نخستین نسبت داده‌اند و یا با جنبه های نمادین ماهیت این هنر را به نقطه زیر حرف ب و کلمه بسم الله منسوب کرده‌اند و حتی نقطه را نماد ذات خدا می‌دانند. تقدس این هنر در ظاهر و باطن و صورت و محتوای آن قرار گرفته و ماهیت آن به ذات و منشاء هنر اسلامی اشاره می‌کند یعنی اصل توحید. زیرا این اصل به تمام اشکال هنرهای اسلامی صورت یگانه بخشیده است و توحید اسلامی باعث شد تا تمام صورت های آن حالت تجریدی به خود گرفته و در آن فرم و اشکال هنر اسلامی از فرم های بصری تجریدی بیشترین استفاده رداشته باشند.

اشکال تجریدی حروف خوشنویسی اسلامی با ماهیت توحیدی قصد تجلی و ظهور کلام الهی قرآن را دارد و در دوره های متفاوت تاریخ هنر اسلامی ظاهر شده‌اند تا جایی که صورت زیبای خوشنویسی مساجد اسلامی متون الهی قرآن کریم را شکل داده است. در واقع اصل توحید یعنی ماهیت و باطن هنر خوشنویسی و فرم حروف به چگونگی هویت و ظاهری این خط اشاره میکند و واژگانی مانند حروف مقطعه قرآن کریم اعداد قلم کتاب لوح محفوظ عباراتی هستند که حلقه های ارتباطی این تقدس گرایی می‌باشند. تقدس حقیقی این هنر از بطن این واژگان به معنای باطنی هر کدام از آنها ارجاع داده می‌شود تا هنر زیبا نویسی اسلامی را از دو جنبه باطن و ظاهر تقدس بخشد. هنر خوشنویسی اسلامی زیربنای هنر اسلامی و جزو هنرهای مقدس است و به تنها وظیفه خود یعنی تجلی کلام الهی عمل می‌کند. این کلام الهی در هر دوره‌ای به زبان پیامبران بیان شده و هنر با منشاء متعالی خود توصیف کننده حقیقتی معنوی است که هر چند وقت یکبار با زبان پیامبران الهی نازل می‌شود و شکل های متفاوت هنرهای دینی مظهری از تجلی آن کلام نخستین هستند که اصلش در عالم معنا قرار دارد. انواع هنرهای دینی به عنوان ابزاری برای ارتباط با ملکوت ساخته شده‌اند و در این مسیر برخی از هنرها از قداست بیشتری برخوردار هست مانند نوشتار های دینی که معنای روحانی داشتند و حتی در دوران باستان برای خط منشاء اسطوره‌ای قائل و اختراع آن را به موجودات افسانه‌ای نسبت دادند.

در این مقاله؛ ابتدا به توصیف مبانی هنر اسلامی می‌پردازد و سپس برخی از جنبه‌های مختلف تقدس بخشی این هنر را معرفی می‌کند و در آخر ارزشهای محتوایی و معنایی هنر خوشنویسی اسلامی تحلیل می‌شود.

مبانی نظری هنر اسلامی

نور و کلمه‌ای که در اصل هویتی یکسان دارند

هنر اسلامی آخرین دستاورد هنر توحید ای است و آشنایی با مبانی نظری آن به روح هنر اسلامی بستگی دارد. زیرا ماهیت آن را به توحید و نبوت می‌رساند. دکتر نصر در این باره اعتقاد دارد:

«خلاقیت های هنری مسلمانان همواره به موضوع شهادت به یگانگی خداوند و وجود مبارک حضرت رسول اکرم ص تاکید می‌کند و آنچه باعث تکمیل این هنر شده است قرآن کریم است» (مدد پور، 1383: 19-20).

در نتیجه تعالیم قرآنی باعث شد تا هنرمندان از هنر به عنوان ابزاری برای تجلی صفات و اسماء الهی استفاده کنند که هدف اصلی آن مظهریت نام الله است و حقیقت محمدی باطن هنر اسلامی توحید می‌باشد که باعث یگانگی سازی اشکال هنرهای اسلامی شد و باعث گردید تجسم بخشی از حوزه هنر های اسلامی طرد شود و برخی هنرها مانند نقاشی و پیکر تراشی مانند آنچه در هنر یونان و هند و مسیح هست استفاده نشود. مسلمانان بر اساس امر توحید جهان را مکانی برای تجلی اسماء و صفات الهی بر زمین می‌دانستند و اعتقاد داشتند که تمام

جهان حکم آینه الهی است در نتیجه منبع اصلی هنرهای اسلامی قرآن کریم بود و در تمام آثار خود سعی داشتند اهداف رسیدن به توحید را در نظر داشته باشند به این شکل که خداوند را از ورای اشکال و فرم ها و رنگ ها ظاهر نمودند. در صورت های هنر اسلامی کلام خدا با اصل توحید تجلی یافت و صورت های متفاوتی ساخته شد و آنچه جالب بود اصل وحدت گرایی در آثار هنرهای اسلامی توحیدی است. در مجموعه مقالات تاملاتی درباره مطالعات مربوط به هنر اسلامی آمده است. اعتقاد به توحید سبب شد تا طرح های اسلامی تجریدی شوند تا باطن گرایی نقوش را از ظاهر تا باطن به اشکال اسلیمی و خوشنویسی با نماد و رمز بیان کند. اصل توحید توسط پیامبر اسلام ص منتقل شد و وجود حضرت رسول ص را واسطه خلقت کل عالم دانسته اند که وجود او عقل اول و روح کل است. بنا به اعتقادات عارفانه حضرت رسول اکرم ص تجلی اسم الله است و انسان کاملی است که تمام صفات و اسماء الهی در او جمع شده است. باور به این حدیث که می گوید: « اول چیزی که خلق شود عقل بود و بعد اولین خلق خدا روح بود و یا اولین چیزی که خلق شد نور است و انبیا مظاهری نور هستند و روح پیامبر از پیامبر به پیامبر دیگر تا به حضرت محمد ص رسید و تجلی کامل آن پیامبران مظهر نور محمدی هستند» (شیمیل, 1381).

این حدیث باعث شد تا فضای روحانی این هنر از آموزه های معنوی رسول اکرم ص تاثیر گرفته و به هنرمندان تقرب معنوی بخشد. این تاثیر پذیری عارفانه در هنر خوشنویسی و مسجدسازی به کار رفت تا خط و خوشنویسی اسلامی را به عنوان بنیادی ترین هنر برای عینیت بخشی به کلام الهی توسعه دهد. تزئینات مساجد اسلامی با خوشنویسی کامل شد که بیانگر اصل توحید هستند تا مفهوم محتوایی نور و کلام خدا را با نقوش هندسی و اسلامی در یک فضای خلا وار تجسم بخشد.

پیوستگی اعتقادی هنر اسلام و آموزه های الهی قرآن تمام صورت های هنر خوشنویسی را به یک تجرید روحانی گرایش داد چون هیچ چیز نباید مانع حضور الهی شود پس در ساخت اشیای هنر اسلامی به تشبیه و تنزیه روی آورد و سبب شد تا هنرمند علاقه ای به واقع گرایی نداشته باشد. در نتیجه تمثالهای مذهبی تحریم شد و آثار هنری بر اساس خیال و مثال هنرمند مسلمان ساخته شد هنر اسلامی دارای نماد گرایی است و از این نماد گرایی برای تجسم بخشی به صفات و کلام الهی استفاده کرده است تا عناصر طبیعی را به شکل های تجریدی و هندسی تغییر فرم دهد تا به این شکل حقیقت ماورایی اشیا را تصویر سازی کند. منظور از ساخت و پرداخت اشیا نمایش زیبایی ذاتی آثار است که از روح و دل هنر اسلامی برخاسته و هنرمند مسلمان با توجه به اشیا و پدیده های اطراف خود آن را راهی برای فهم حقیقت اشیا می داند تا بتواند از ظاهر به باطن اشیا برسد. در هنر اسلامی درک ماهیت ازلی اشیا بر پایه معرفت روحانی قرار گرفته که به آن حکمت هنر اسلامی گفتند این حکمت به هنرمند آموخت تا ظاهر اشیا را با چشم بصیرت ببیند و باطن آن را درک کند و به جمال باطنی برسد. هنر اسلامی بینشی را به هنرمند می دهد تا در سایه دستورات الهی به جنبه های حکمت هنر اسلامی مانند شهود عقلی آیه نگاری عبادت فنا فی الله دست یابد. هنر اسلامی بر دانش باطنی اشیا استوار است و بنا به دستورات الهی هنرمند مسلمان با چشم دل به جوهری اشیامیرسد و این دست یابی با شهود عقلی امکان دارد این شهود به هنرمند یاری می دهد به عالم معنا دست یافته و منظور از شهود عقلی همان عقل نورانی است که هنرمند با تأمل در خلقت و با شناخت ذات اشیا به درک درستی دست می یابد تا جایی که در قرآن بارها سفارش کرده است تا پدیده های طبیعی را به درستی بنگرید. با درست دیدن اسرار نهفته پدیده ها آشکار می شود و این فقط با نگرش آیه های سوره غاشیه آیه ۱۷ و سوره روم آیه ۵۰ امکان دارد. غایت هنر اسلامی تجلی زیبایی باطنی اشیا پیرامون است که با تعمق و با شهود عقلی به دست می آید هدفی که باعث می شود تا هنرمند به ؛

«گفته بورکهارت این زیبایی الهی را برآفتاب اندازد» (بورکهارت, 1365: 134).

در هنر اسلامی باور به توحید علائم و نشانه های طبیعی به زبان رمز و اشاره بیان شده تا زیبایی های نهفته طبیعت آشکار شود و در این مسیر هنرمند به درجه ای از درک حقایق می رسد تا به ضمیر اشیا پی برده و نشانه و رمز را به عنوان علائم پدیده های هستی معرفی کند. پدیده ها و اشیای هنری آیات الهی هستند و کشف حقایق و اسرار نهفته طبیعت از نشانه های اعتقادی به وجود خداوند است. دانشمندان هنر اسلامی همواره زیباییهای طبیعت را آیات خدا و درک آن را آیتی می دانند که در لحظه دیده می شود و به این علت به دو نگرش آیه ای و تسبیحی معتقدند. در هنر اسلامی پدیده های طبیعی با شکلها و فرمهای آیه نگاری مجسم می شوند و هنرمندان سعی میکنند تا در این راه جوهره ای اشیا را تصویر سازی کنند. چیزی که باعث شد تا حقیقت وجودی اشیا آشکار شود و آثار هنری در چهارچوبی از نظام هماهنگ تناسب زیبایی تقارن خلق شود. با کشف حقیقت باطنیه اشیا عظمت هستی آشکار می شود و با این کار هنرمند اثری می سازد که ستایشگر خالق باشد که شایسته عبادت هست یعنی نگرش تسبیحی.

این دیدگاه به هنرمند یاری میدهد تا به عمق وجود اشیا نفوذ کند و با مشاهده ی زیبایی باطنی اشیا اثر ساخته و به تسبیح خالق بپردازد.

به گفته قرآن کریم سوره اسرا آیه ۴۴ تمام اشیا و اجزای عالم به تسبیح او مشغول هستند اما شما تسبیح آنها را نمی بینید.

در هنر اسلامی اعتقاد به مالکیت خداوند بر تمام هستی باعث شد تا هنرمند آثار خود را به حقیقت مطلق انتصاب کند و در این مقام فقط نور خدا را ببیند. به گفته عارفان مسلمان به این راه فنا فی الله گویند. سوره قصص آیه ۸۸ اصلی ترین موضوع هنر اسلامی تقدس کلام خداست و منظور از کلام خدا نور الهی است چون جلوه ای از نور الهی است و اجزای آن مظاهری از اسمای پروردگار هستند و این اسما به مانند نوری بر تمام کائنات هستی می بخشد. هدف هنرمند مسلمان ظهور صفات و اسمای خداوند در ظاهر اشیا است.

سوره بقره آیه ۳۱ می فرماید خدای عالم همه اسما را به آدمی تعلیم داد آنگاه آن حقایق را در نظر فرشتگان آورد و فرمود اگر در

ادعای خود صادق آید اسما را بیان کنید.

با این نحوه اعتقاد تمام صورت هنر اسلامی برای تجسم بخشی به کلمه یا نور الهی شکل گرفت و هنر خوشنویسی اسلامی و معماری مساجد هنرهایی شدند که با ماهیت هنر اسلامی مجلای تجلی کلام خدا شوند. در معماری مساجد اشکال تجریدی فضای روحانی سرشار از خلا را ساخت تا در آن انسان را به اندیشه وا دارد و او را به تأمل یاری کند. در حالات معنوی مساجد هیچ چیز نباید مانع حضور الهی شود. در هنر معماری اسلامی این فضا به منزله محل نشر نور الهی بهترین شکل تزئین هنر اسلامی را به تجرید معنوی سوق داد و نور را در زمره مهمترین خصوصیت هنر اسلامی قرار داد. به گفته دکتر نصر در مقاله ارتباط هنر و معنویت اسلامی نور خداوندی با کلمه الله

یکسان است مناره محل صدور نور الهی است و در مساجد اهمیت ویژه دارد و کلمه ای است که به شکل کلام الهی با اذان طنین افکنده می شود .

رنگهای فضاهای تزئینی مساجد نمادی از تجلی وحدت در کثرت است و وحدت در کثرت با نقش اسلیمی ظاهر و با فضای تهی به اصل توحید اشاره می کند . این فضای ماورا الطبیعه در معماری مساجد با نقش اسلیمی حس آرامشی را القا میکند که نشانگر این مفهوم است که خدا برای همه چیز و در همه جا حاضر است .

در سوره بقره آیه ۱۱۵ آمده است به هر سو رو کنید همه جا روی خداوند است .

در هنر اسلامی فضاهای خالی با رنگها به کار می رود و فضای مثبت و منفی در برابر هم تکرار می شود و از تثبیت نگاه به یک نقطه جلوگیری می کند تا چشم از مبدا تا مقصد تصور ذهنی وحدت در کثرت را دریابد . خلأ و حضور معنوی رابطه ای برقرار میکند .

«خوشنویسی توانسته از حقیقت موجود از بطن وحی قرآن نشأت گرفته و بر اساس قواعد و اسلوب های مختلف خوشنویسی سنتی تناظر های کیهانی را فاش کند به گفته دکتر نصر خوشنویسی از خلال نمادپردازی خود حقایقی با ماهیت فرا کیهانی را فاش می سازد» (نصر، 1375: 30).

هنر اسلامی با اقرار به توحید پایه گذار هنر توحید است و هنرمند با اعتقاد به نور خدا و با تسلیم به او فضایی را ساخته که سعی در رفع هرگونه حضور غیر الهی دارد در نتیجه هرچه می آفریند تجلی حقیقتی است که هر ذره هاش یادآور حقانیت اوست .

تقدس کلمه از منظر دین اسلام

کلمه اسلامی عبارت است از آن چیزی که خداوند با آن به تمام موجودات ماهیت وجودی می دهد و به عمل خود قول می گوید. در سوره نحل آیه ۴۰ می فرماید سخن ما به هر چیزی اراده وجود آن کنیم این است که بگوییم باش در دم وجود یابد پس کلمه به معنای اراده خداوند و ظاهر شدن یک شی است که امکان دارد به صورت تکوینی و یا الهام شود . قرآن کریم در آیه ۴۵ سوره آل عمران می فرماید منظور از کلمه حضرت عیسی مسیح ع است چون عیسی همان کلمه ایجاد شده و مصداق کلمه کن است و اینکه موجودات کلمات نامیده می شوند . اما حقیقت و باطن مسئله این است که کن رمزی برای عقل الهی است که درکار آفرینش میان پروردگار و آفریده های آن واسطه ایست تا دنیا توسط آن خلق شده و تمام موجودات چون از نفس رحمانی آمده اند به معنای کلمه هستند در این رابطه حضرت عیسی ع به عنوان یکی از مصدق انسان کامل و به عنوان کلمه یاد شده است و ریشه قرآنی دارد . تمام عالم در کلمه خلاصه می شود این سخن از عرفای مسلمان درباره حقیقت محمدیه یا عقل اول آمده است آنها معتقدند کلمه یا فرشته اعظم یا رسول خدا اولین خلقت خداوند و عقل کل هستند و به اعتقاد ابن عربی همه موجودات کلام خداوند از کلام وحی بر آمده و کلام در عرف و لغت به معنای سخن و تکلم است و چون نسبت کلام به خدا می رسد . در معرفت اسلامی کلام الهی را با ذکر همراه کردند زمانی که کلام الهی بر زبان می آید تبدیل به ذکر می شود و بارها در قرآن آمده مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم . کلمه الله همان لوگوس و برابر با عقل کل و منشاء عالم است . بنا به گفته امام علی ع در نهج البلاغه خداوند به هر چه اراده کند موجود می شود و آنچه که به وجود می آید نه با کلام بلکه به صوتی است که کلام خدا فعل آن است کلمه کن به معنای بشو باش و هر در قرآن کریم مکرر آمده و به معنای اراده الهی و امر خداست .

کل جهان یک کتاب الهی است و همه چیز در آن نشانه های معنا دار برای مقاصد هستند و خداوند در قالب نمادین و زبان های قراردادی با بشر سخن گفت و کلام خداوند لفظ اوست جهان مادی به منزله کتاب و کائنات کلام خداست و می بایست هر بار به صورت در آید . در ارزش وجودی نگارش کلام الهی قرآن بارها مسلمانان را به نگارش دعوت کرده است و حتی به نون و قلم سوگند یاد می کند ایده نوشتن در همه جا دیده می شود و حتی مسلمانان سرنوشت را مکتوب می نامند و از خطاط ازلی نام می برند .

کلمه نخستین همان کن است و این کلمه در مرکبی که قلم ازلی با آن حقایق همه چیز را بر لوح محفوظ نگاشته و هنر خط بازتاب کلام خدا بر لوح محفوظ است . کلمه بارها در قرآن به کار رفته مانند اسم متکلم که از اسما و صفات حق است و در مقام احدیت همان علم ذاتی خداوند است و مبدا تمام کلمات میباشد حقیقت کلام حقیقت نورالانوار است و توسط کلمه کن اظهار می شود .

حقیقت وحی از انواع کلام الهی است و وسیله زبانی و بیانی انسان نیست که بیان شود . کلام الهی از ارکان عرفان اسلامی است که به آن حقیقت محمدی گفته اند از دیدگاه اسلام کلام الهی مفاهیم خاص دارند و هر انسانی که به درجه ای از کمال برسد واسطه فیض می شود و به آن انسان کامل گفته اند . از نظر صوفیه کلمه مبداء هر نوع علم الهی است که ابن عربی به آن محمدیه گفته و معتقد بود همه چیز در جهان با هم در ارتباط هستند که به آن حقیقت حقایق می گویند . در متن های صوفیه انسان کامل در حقیقت محمدیه تجلی یافت .

کلمه به صورت نیروی زندگی در جهان ساری است و در تمدن اسلامی برابر با انسان کامل است . حروفیه اثبات را منشاء کلمات دانستند . از نظر حروفیه جهان به صورت ماده و روح ترکیبی از ۳۲ حرف است و هرچه در آسمان و زمین است همه یک کلمه است که به صورتهای متفاوت شکل گرفته اند و همه اشکال و صورت های خلقت از یک حقیقت واحد برآمده اند و عناصر چهارگانه ترکیبی از حروف و همه یک کلمه اند که در نهایت به او میرسد .

تقدس خوشنویسی اسلامی

هنر خوشنویسی اسلامی منشاء وحدانی دارد و ارزنده ترین ابزار برای انتقال پیام الهی قرآن است . این هنر جسم مرئی کلام خداست و عوامل مقدس آن در کلمات قرآن قرار دارد و برای شناخت تقدس آن باید از آیات متون الهی قرآن کریم استفاده کرد . مثلاً در قرآن کریم گفته شده این خلق که اصل آن در لوح محفوظ است سوره بروج آیه ۲۱ و ۲۲ بنا به نظر صاحب نظران هنر خوشنویسی نمودار احدیت و تجسم بخش کلام الهی است و اساس آن در مقام تجسم عینی کلمه الله قرارداد دارد . هنر خوشنویسی ارزش های رمزی خود را از محتوای دینی قرار نگرفته و منطبق با حکمت و فلسفه هنر اسلامی بارور شده است و بنا به ماهیت مقدس آن مهمترین نمونه تجلی روح اسلام به شمار می آید بخشی از تقدس این هنر در باورهای اعتقادی و اندیشه حروفیه و نقطویه قرار گرفته که بار تقدس ویژه به حرف و عدد می بخشد همانطور که در کتاب زوهر (Zohar) برای حروف عبری ارزش قائلند درباره نقش حروف و اعداد آموزش های رمزی دارند و در علم

الحروف صوفیه حروف در واقع موجودات عالم تلقی می شوند و به برخی حروف معانی عرفانی نسبت می دهند مثلاً انسان را صورت مجسم خدا می دانند و یا مانند اخوان الصفا بین اعداد و طبیعت رابطه درونی برقرار کرده که با قرآن در پیوند است. در گذشته این نظر ارزشمند بود و برای تفسیر و تأویل حوادث جهان از معانی رمزی و حروف استفاده می کردند این تفکر در بین جماعت صوفی رواج داشت و به آن شئون ذاتیه موجود در غیب الغیوب می گفتند آنها معتقد بودند اصل همه موجودات در حروف قرار دارد و سعی داشتند تا معانی رمزی این حروف را کشف کنند. اساس اعتقاد حروفیه برای مبنا قرار داشت تا انسان را به مقام خدایی برساند و اگر کسی بخواهد راز آفرینش را بداند باید رموز و اسماء الهی حروف مقطعه قرآن را درک کند آنها بین خلق و مخلوق تفاوتی نمی دیدند و تنها تفاوت را در خالق می دانستند و می گفتند که تمام مخلوقات از اشکال و فرم های مختلف ساخته شده اند در حالیکه خالق در همه ی آنها متجلی است. همچنین اخوان الصفا از تأثیرات عددی صحبت کردند و تمام حکمت الهی را در خلقت انسان دانستند. حروفیه معتقد بودند با تعمق می توان به حقایق دست یافت و در صورت انسان ها علائمی می دیدند که مطابق با حروف الفبای عربی و فارسی بود. خوشنویسی اسلامی از اشکال نمادین استفاده می کند و هنرمندان در ابداع قلم های متفاوت آن خلاقیت هایی به کار بردند و نوعی هنر را ایجاد کردند خوشنویسان مسلمان به حرمت کتاب قرآن با توسل به محتوای رمزی آیات خدا معانی قدسی قلم و لوح محسوب و کتاب بین هنر جنبه تقدس دادن و جنبه های ماورایی حروف آن را فقط در شکل های ظاهری آن خصوصی نکردند بلکه برای کشف معانی رمزی آن از حساب ابداع و جمل سود بردند. همچنین قلم و لوح و کتاب نقش مهمی در تعریف معانی این هنر دارد زیرا بر اساس تفرکات صوفیه معنای باطنی قلم همان قلم اعلا و عقل کل است که در قرآن بیان می شود و قلم نماد هنر خوشنویسی اسلامی است و مفسران معنای لوح را در حقیقت معنوی مخفی می دانند. زیرا بنا به حدیثی از پیامبر اسلام ص آمده اولین چیزی که خدا آفرید عقل بود و قلم کیهانی از آن معنا یافت.

قلم و لوح محفوظ

در حدیثی از پیامبر اسلام ص بیان شده اولین چیزی که خداوند از عقل الهی خلق نمود قلم بود تا احکام خدا را بنویسد این حدیث از شأن نزول آیه نون و قلم گرفته شده تا قداست هنر خوشنویسی را از ظاهر تا باطن نشان دهد. اصل خط از نقاط است و نقاط خط و حروف را به وجود آورده اند و اصل هنر اسلامی در توحید قرار گرفته و ذات توحید از درون آیات و کلام قرآن مجید تجلی می یابد. لوح محفوظ و قلم به گفته مفسران اسلامی صورت های جهان را نوشته و قالب حروف و کلمات بر این لحظه همان هنر خوشنویسی است که با جهان روحانی ارتباط دارد. در واقع خوشنویسی ظرف مادی کلمات الهی و قلم همان قلم الهی است که تمام صورت های مثالی با حروف ازلی بر لوح محفوظ نوشته شده و ریشه این حروف زمینی است. زیرا برای تفسیر این عبارات در سوره علق آمده است چون به پیامبر امر به خواندن شد این سوره با حرف نون شروع شد. همچنین در تفاسیر عرفانی آمده حرف نون حرف اول نور است زیرا بر اساس حدیث پیامبر ص خداوند اولین چیزی که منتقل کرد نور بود حرف نون آخرین حرف الرحمان در آیه بسم الله الرحمن الرحیم است و خداوند به واسطه رحمت خود به کائنات زندگی بخشید و جوهر آفرینش نفس از روح من است. منشأ ماورایی خط اسلامی با نماد نون و القلم بیان شد و جنبه های روحانی آن در این آیه خلاصه می شود. دانشمندان مسلمان حروف خوشنویسی را از جنبه های ماورایی و نمادین قرار دادند و اصل وحدت وجود را با مظاهر نمادگرایی مرکب قلم نقطه حروف بیان کردند مثلاً ابن عربی همه واقعبیت های عالم را به منزله حضور اسمای الهی می داند و در کتاب فتوحات مکیه جلد دوم در رابطه با قلم و لوح محفوظ می گوید خداوند چون قلم و لوح را آفرید آن دو را عقل و روح نامید عقل را معلم آن دو قرار داد و عقل اول نخستین آفریده های است که آفریده شد و مترادف با قلم اعلا است و لوح محلی بود برای هر آنچه که قلم اعلا الهی بر آن می نویسد.

نقطه

تمام مبانی تقدس هنر خوشنویسی اسلامی به تفسیر نقطه زیر حرف بسم الله الرحمن الرحیم اولین آیه قرآن کریم می رسد. زیرا نقطه زیر به نقطه نخستین است و به منزله اولین قطره الهی بر لوح محفوظ پنداشته می شود و در عرفان اسلامی به آن جوهر بسیط گفتند. در اندیشه اسلامی ماهیت نقطه رمزی است و ارزش محتوایی دارد و از عناصر اصلی خوشنویسی محسوب می شود نقطه واحد سنجش است و در خوشنویسی تمام حروف بر اساس توازن و هماهنگی نقاط نوشته شده اند. در وصف نمادین از نقطه به عنوان نماد هویت الهی نام بردند و الف را در مقام احدیت می دانند. الف نشانگر مقام احدیت است زیرا خداوند در این مقام همه مخلوقات را ایجاد کرد و بسم الله خالق همه چیز است از نقطه حرف الف ساخته شد و الف از وحدانیت خدا ناشی شده است نقطه مرکزی اشاره است به احدیت مطلق و حقیقت هویت غیبی. همچنین سید علی همدانی به آن فیض اول و در عرفان اسلامی به آن سر الاسرار و نور الانوار گفته است.

حرف و عدد

سوگند به جفت و سوگند به طاق سوره فجر آیه ۳۳ درباره تقدس حروف از امام محمد باقر ع نقل کردند همانا اسم اعظم ۷۳ حرف است. همچنین در سلسله مراتب موجودات کل می تواند به جای ب بسم الله قرار گیرد. چون بسم الله اولین آیه است و عقل کل هم اولین مرتبه در مراتب ظهور موجودات قلمداد می شود. صوفیه معتقد است هیچ حرف و زبانی نیست که به پرستش خدا نپردازد و هر چیزی که نوشته می شود باید با احتیاط تلقی شود در نتیجه باعث شد تا آنها امکانات خاصی برای تفسیر حروف و معانی کلمات و حروف در اختیار عارفان و شاعران قرار دهند. این نحوه اندیشه مربوط به معنای حروف در نظام حروفیه به اوج رسید تا جایی که فضل الله استرآبادی همه چیز عالم را از جنبه های حروف میدید و کلمه را تجلی اعلا می دانست به نظر او انسان نخست نسخه ای از این خط نوشته الهی است و به منزله نسخه خطی حروف ظاهری آن با عالم مطابقت دارد.

ارزیابی

در این بخش با توجه به توضیحات معنایی در خصوص محتوای متعالی خوشنویسی به سئوالات مقاله پاسخ داده می شود:

علل تقدس هنر خوشنویسی اسلامی چیست؟ و چرا خوشنویسی اسلامی به عنوان هنر مقدس در جهان اسلام مطرح بوده است؟ راز هویت غیبی مطلق به مفهوم مطلق نقطه می رسد و نسبت نقطه به حرف را مانند نسبت مقام احدیت به واحدیت می داند. در تفکرات اسلامی در خصوص هنر خوشنویسی اسلامی مفهوم نقطه به حرکت قلم الهی نسبت داده شده و این نقطه را نماد ذات خدا دانسته اند که به شکل نمادین در کار تکوین اشیا است و قلم الهی معادل عقل کل در عالم است تا با اولین قطره الهی مفهوم کن را به عنوان کلام نخستین عینیت بخشد. عقل و روح و قلم بحث های نمادینی در اندیشه اسلامی ایجاد کرده است و نقطه معیار خط است که به عنوان نماینده ذات خدا کارش فعل خداست و با تجلی ظهور اسمای الهی بر زمین است. خوشنویسی اسلامی بنا به ماهیت توحیدی خود واجد همان روحی است که به آن روح پیامبر اکرم ص گفته اند. زیرا این هنر برای تجسم بخشی به قرآن و تو حید و وجود آن حضرت باز می گردد. نقطه معادل فیض اول و عقل اول و معادل نور الانوار می باشد که بار قدسی داشته و اولین انتقال خداوندی و سر منشا خالقیت و نماد کلمه الهی است.

یکی از علتهای مهم برای اثبات تقدس این هنر، وجود اهمیت توحید در ماهیت هنر اسلامی است و اینکه تنها هنری که برای انتقال مفهوم و پیام کلام الهی مناسب تشخیص داده است هنر خوشنویسی است هنری تجریدی که از اشکال بصری غیر تجریدی مانند آنچه در هنرهای دیگر ادیان دیده میشود خالی است و برای انتقال محتوای الهی کلام خدا نیازی به واسطه ندارد و با خواندن مستقیم حروف و کلمات می توان به پیام های آن دست یافت. تنها هنری که مستقیماً با تقدس کلام الهی سرو کار دارد و بر خلاف دیگر هنرهای دینی که برای تجسم بخشی از کلام دینی از صورتهای متفاوت هنری استفاده کرده اند. هنر خوشنویسی از ظاهر تا باطن از شکل تجریدی برای صورت بخشی به این کلام استفاده کرده است. علل متفاوت تقدس این هنر در قرآن کریم و آیه نون و القلم و نظرات ذوقی صاحب نظران اندیشه های اسلامی درج شده است که به آن بار تقدس در حروف و کلمات و اعداد می بخشد.

نتیجه

تمام مبانی اعتقادی تقدس هنر خوشنویسی اسلامی به مفهوم نقطه به عنوان نمادی از ذات احدیت می رسد که به آن راز هویت غیبی مطلق می گویند. برای ارتباط بین حروف و نقطه میزان وابستگی آن دو را به حرکت به هم پیوسته نقاط کنار هم نسبت می دهند و نسبت نقطه به حرف را مانند نسبت مقام احدیت به واحدیت در مرتبه تجلی اسماء و صفات الهی می دانند و معتقدند نقطه تمام حروف الفبا را موجودیت می بخشد و به نوعی الف را می سازد و الف باعث تکمیل دیگر حروف میشود. الف نموداری از خلق موجودات در مرتبه اعیان کثیر هست که خلقت آنها ریشه در ذات احدیت دارد. حقیقت بنیادی ادیان از نقطه بر می آید و این نقطه در دو وجه باطنی و ظاهری قرار دارد. در تفکرات اسلامی مفهوم باطنی نقطه در خوشنویسی را به حرکت قلم الهی نسبت داده اند. زیرا از قلم الهی نقطه به عنوان نماد ذات خدا به وجود آمد که به شکل نمادین در تکوین اشیا بر لوح هستی عمل می کند و در حقیقت قلم الهی معادل عقل کل عالم است که در مقام احدیت بر لوح هستی اولین قطره الهی را نشانده تا با مفهوم کن به کلام نخستین عینیت بخشد.

برای مطالعه بیشتر درباره این مقاله به کتاب خوشنویسی هنر مقدس از منظر ادیان نوشته مریم فدایی، نشر فارسیران، سال 1395 مراجعه کنید.

منابع

- ابن عربی، محمد بن اسحاق. (1343). «الفهرست». مترجم محمد رضا تجدد. ابن سینا. تهران.
- بورکهارت، تیتوس. (1367). «هنر مقدس اصول و روشها». جلال ستاری. نشر سروش. تهران.
- بورکهارت، تیتوس. (1365). «هنر اسلامی». مشعود رجب نیا. سروش. تهران.
- جبلی، عبدالکریم. (1340). «الکف و الرقیم فی شرح بسم الله الرحمن الرحیم». دکن.
- خیاوی، روشن. (1379). «حروفیه و تاریخ عقاید و ارا». نشر اتیة. تهران.
- رحمتی، انشاله. (1383). «سلسله مقالات هنر و معنویت». فرهنگستان هنر. تهران.
- رهنورد، زهرا. (1384). «حکمت و هنر اسلامی». انتشارات سمت. تهران.
- سید علی همدان، امیر. (1376). «ترجمه و متن اسرار النطه یا توحید مکاشفان». محمد خواجوی. جلد یک. نشر مولی. تهران.
- شنکایی، مرضیه. (1381). «بررسی تطبیقی اسمای الهی». نشر سروش. تهران.
- شمیل، آن ماری. (1382). «رمز گشایی از آیات الهی». دکتر گواهی. عبدالرحیم. نشر فرهنگ اسلامی. تهران.

شیمل , آن ماری .(1381). « خوشنویسی و فرهنگ اسلامی ». دکتر ازاد . نشر استان قدس . تهران .

لاهیجی , شیخ محمد .(1337). « شرح گلشن راز ». احمد ارام . محمودی . تهران .

مدد پور , محمد .(1383). « هنر و زیبایی در نظر متفکران مسیحی و مسلمان » . جلد 3 و 4 . نشر سوره مهر . تهران .

نصر , سید حسین .(1375). « در ارتباط هنر و معنویت اسلامی ». رحیم قاسمیان . نشر دفتر مطالعات دینی هنر . تهران .

نصر , سید حسین .(1375). « مقاله : پیام روحانی خوشنویسی اسلامی ». فصلنامه هنر .ش 31 .وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی . تهران .

فدایی تهرانی , مریم .(1387). «پایان نامه خوشنویسی هنر مقدس از منظر ادیان» . کارشناسی ارشد . دانشکده هنر . دانشگاه الزهرا
ع.استاد راهنما دکتر بلخاری . استاد مشاور دکتر نعیمایی . تهران .